



Марк Мусійович Шимановський,
кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник
Інституту професійно-технічної освіти
НАПН України,
м. Київ, Україна

УДК 371.82:376.58

ПРОБЛЕМА МОБІНГУ В УЧНІВСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Рассмотрена проблема моббинга – психического насилия, в том числе и в детском коллективе. Моббинг, или травля рассматривается как своеобразная, хотя и максимально деформированная, форма самоуправления, разновидность стихийного регулирования в малой группе. Он, по сути, является результатом становления «дикого» самоуправления – своеобразной попыткой регулировать общественные отношения, но без моральных установок, без учета цивилизационного опыта демократических достижений. Такое «дикое» самоуправление приводит к подмене демократических процедур психологическим давлением и насилием, что имеет целью обеспечение управления сообществом. Предложено педагогически целесообразные способы предупреждения моббинга – педагогическая поддержка правильно демократически организованного самоуправления в коллективе, взаимодействие с родительской общественностью и педагогами.

Ключевые слова: моббинг, социальная педагогика, здоровый образ жизни, нравственные принципы общества.

The problem of mobbing – mental violence, including a violence in a children's team. Mobbing or harassment is regarded as a kind, although with the maximum deformation, form of self-government, a variety of natural regulation in a small group. It in fact, is the result of the formation of the "wild" self-government – a kind of attempt to regulate of the social relations, but without the moral attitudes, excluding civilizational experience of democratic achievements. This "wild" self-government leads to the substitution of democratic procedures, psychological pressure and violence that is aimed at providing community management. Proposed pedagogically expedient ways to prevent mobbing - pedagogical support properly, democratically organized government in the collective interaction and parents and teachers.

Key words: mobbing, social pedagogy, healthy lifestyle, the ethical principles of society.

Констатація наявності проблеми психічного насильства, що також називається «цькуванням» або «мобінгом», викликає потребу в розробленні педагогічно доцільних методів запобігання цьому ганебному явищу.

Останнім часом проблему цькування вивчали Г. Алтухова, Н. Девенпорт, С. Дружилов, К. Лоренц, Ш. Рут, М. Кириленко, Н. Романова, А. Скавітін, А. Солов'єв, Е. Гейл, Х. Леуман, Б. Вілсон, Ф. Тім, К. Криста, М. Одинцова, Т. Базаров, К. Рекош, Н. Романова, А. Солов'єв, С. Пакуліна, Х. Хорнштайн та інші. Автори зазначають, що ця проблема є актуальною, оскільки мобінг порушує фундаментальні права людини, призводить у т. ч. до катастрофічних розладів соціального, психічного та фізичного здоров'я, а також є одним із джерел суїциду та агресії. Важливим є дослідження такого цькування в учнівському середовищі, де дитина, яка стає жертвою цькування, не завжди спроможна себе захистити або отримати відповідний захист від дорослих, насамперед педагогів. Учителі, надмірно зацікавлені набуттям учнями та студентами знань, умінь, навичок та професійних компетентностей, звертають недостатньо уваги на виховну роботу, в т. ч. на взаємини в учнівських колективах, у яких інколи панують відносини, далеко не тотожні демократії.

Дослідження проблеми мобінгу здійснювалося у:

- контексті соціальної психології (визначення соціальних причин та наслідків мобінгу, психологічних проблем цього явища, способів подолання мобінгу в колективі);
- контексті менеджменту (як керувати колективом, у традиції якого є мобінг чи його різновиди – булінг та боссінг);
- медичному контексті визначення шкоди цькування для фізичного здоров'я дитини;
- педагогічному контексті – визначення причин появи цькування та педагогічних засад його подолання в учнівському колективі.

Однак педагогічний підхід розроблено недостатньо. Дослідження у контексті виховання та соціального виховання враховує основні чинники виховного процесу: цілеспрямовану діяльність вчителя, серед обов'язків якого визначено захист соціального, фізичного та психічного здоров'я учнів, а також соціального виховання, що здійснює колектив, без визначеного плану; громадське заохочення до норм і правил суспільного життя та громадський примус до пристосування, адаптації особистості до колективних вимог, правил, норм та традицій. Майже нерозв'язаною залишилася проблема практичної діяльності вчителя,



який зобов'язаний захищати учнів від мобінгу та не допускати появи такого ганебного явища у практиці навчальних закладів.

Останнім часом вітчизняні та зарубіжні вчителі звернули увагу на нагальну проблему, що у вітчизняних дослідженнях називається «цькування» або ж російською «травля». У світовій педагогіці та кримінології прийнято вживати термін, що позначає це явище – «мобінг».

У вітчизняній практиці існують соціологічні, психологічні та педагогічні дослідження «армійської дідівщини», що у певних аспектах подібна до цькування. В умовах армійської безконтрольності дідівщина виходить далеко за межі простого цькування і перетворюється у справжнє знущання (як моральне, так і фізичне). Ще більш вражаючими є подробиці мобінгу у в'язницях, де наявне дикунське відношення до так званих «опущених». У традиціях російського кадетського корпусу в дореволюційні часи був розповсюджений так званий «цук» – цькування старшими кадетами молодих. В окремій частині маргіналізованих сімей також проявляється цькування.

Обов'язковою умовою цькування або мобінгу є замкненість колективу, некерованість взаємин з боку суспільства, відсутність цілеспрямованого контролюючого виховання уповноваженими на це особами.

Такий мобінг можна розглядати як своєрідну (хоч і максимально деформовану) форму самоврядування, різновидом регулювання у малій групі. Мобінг є результатом становлення своєрідного «дикого» самоврядування. Це спроба регулювати громадські відносини, але без моральних установок, без урахування цивілізаційного досвіду демократичних досягнень. Необхідно також підкреслити, що мобінг може призвести до катастрофічних наслідків для особистості, руйнування її соціального, психічного та фізичного здоров'я, чи навіть до суїциду. Стан жертви мобінгу описують медико-психологічним терміном «синдром "burnout"» [1], тобто, моральне і фізичне виснаження, вигорання. Дитина або дорослий втрачає інтерес до соціального світу, замикається у власних переживаннях, втрачає зв'язок зі суспільством. У такому стані спостерігаються випадки істерії, спонтанної агресії на тих, хто ображає, що може призвести навіть до вбивства. При цьому необхідно зазначити, що мобінг руйнує психіку тих, над ким знущаються і тих, хто знущається, формуючи в останніх комплекс безкарності.

Оскільки наше дослідження педагогічне, а не соціально-філософське, то потрібно обмежити генеральну дефініцію наступним чином: **мобінг** (від англ. *mob* – «натовп», а також «мафія») – це форма психологічного насильства у вигляді цькування в дитячому колективі. Визначення особливостей мобінгу в інших соціальних групах (на виробництві в трудових колективах, в армії, у в'язниці) має стати предметом окремого дослідження. У межах цієї статті нас цікавлять причини, наслідки та педагогічно доцільні методи подолання психічного насильства в середовищі учнівської молоді. Необхідно додати, що психічне

насильство у дитячому колективі часто супроводжується фізичним (наприклад, побиттям, різними формами фізичного приниження). Про такі випадки часто повідомляють засоби масової інформації.

Типи мобінгу можуть бути різними, серед яких: класичний бойкот, а також насмішки, оббріхування (у вигляді необгрунтованих чуток), викрадення дрібничок, псування особистих речей, написи на стінах, що ображають зацькованого, телефонні дзвінки та образливі SMS-повідомлення з погрозами (телефонний тролінг). З появою Інтернету з'явилися нові форми мобінгу – це брехливі повідомлення у соціальних мережах, оцифровані фейкові (сфальшовані) зображення та відеофайли на YouTube та аналогічних сервісах, електронні листи з прихованою зворотною адресою. При цьому організатори мобінгу не обмежуються розміщенням відвертої брехні або інформації про приватне життя людини. Вони також можуть розсилати повідомлення електронною поштою про електронну адресу фейків, роблячи своєрідну рекламну анотацію своїх повідомлень.

Деструктивну значущість такого мобінгу не потрібно применшувати, оскільки відомими є численні випадки суїцидів, спровокованих цькуванням, а також вбивств, здійснених доведеними до відчаю, загнаними у кут безвихідності зацькованими. Англійський письменник Генрі Райдер Хаггард в одному зі своїх авантюричних романів [1] відтворив іспанське прислів'я: «Швидко рубає голови королівський меч, багаття, запалене святою інквізицією, спалює миттю, але вуличні пісеньки вбивають набагато швидше».

Розглядаючи причини мобінгу, необхідно звернутися до такої галузі науки, як етологія. Етологія – це польова дисципліна, що досліджує поведінку тварин і людини у природних умовах. Етологія містить переважно не стільки аналітичний, скільки описовий характер, тобто, роль дослідника дещо обмежується описанням поведінкового факту, а не власною точкою зору аналітика. У центрі уваги етології знаходиться поведінка особи у групі, взаємини різних осіб, які об'єдналися у різні колективи [2]. Етологи (один із основоположників Конрад Лоренц [3]) дослідили явище соціальної ієрархії – системи підпорядкування-домінування в соціальних відносинах тварин та людських колективах. Однією з актуальних проблем етології є дослідження агресивної поведінки (залякування, придушення або нанесення фізичної травми, що може навіть призвести до смерті).

Етологи вважають, що в будь-якому суспільстві формується певний порядок (послідовна ієрархія) домінування та підпорядкування. Таку ієрархію прийнято позначати буквами грецького алфавіту (від Альфи до Омеги). Буквою Альфа (♂ α або ♀ α , залежно від статі) позначається домінуюча особа. Інші особи позначаються послідовно буквами грецького алфавіту. Остання особа в ієрархії позначається буквою Омега (ω). При встановленні ієрархії Альфа-самець чи Альфа-самиця проявляють первинну агресію, встановлюючи свою владу над групою. Всі інші особи актом агресії встановлюють домінування послідовно,



аж до етапу виявлення Омеги – найбільш слабкої особи. Зазвичай ієрархія транзитивна, лінійна, однак спостерігається і більш складна, нелінійна. У колективах завжди виділяється Альфа (або й Альфи) і Омега (чи Омеги). Інша система менш важлива, більше того, може змінюватися і не проявлятися взагалі. При цьому становище Бет, Гамм та інших ієрархічних одиниць залежить не лише від особистих якостей особи, але і від бажання Альфи, який може лідерською волею втручатися в ієрархічні конструкції, змінювати статус члена колективу, призначаючи власних заступників, «наближених».

Тваринні ієрархічні системи зупиняються на встановленні такої ієрархії, а людська спільнота транспонує її на більш високий рівень, створюючи державні інституції за такою ж схемою. В останньому випадку (залежно від факторів: родовитість-походження, міра набутого чи успадкованого багатства, особиста харизма, визначальний вплив третіх – зовнішніх чи внутрішніх – сил) встановлюється така ж ієрархія, як і у природній системі відносин, лише підтверджена незламною силою державних інституцій та генерованих норм права. При цьому, на відміну від природно сформованої ієрархії, на вершину державної піраміди може бути піднесено і не природного Альфу, але нікчемну особу, підняту або за походженням (королі, царі, імператори, султани), або волею певних сил, який з будь-яких причин не має бажання висвітлювати на загал реальні обличчя та преференції.

Отже, існування людської спільноти можна описувати як взаємодію між громадянським суспільством, що є самоорганізованою соціальною структурою із внутрішніми незалежними взаємодіями і державними інституціями, яким властива ієрархічна структура органів адміністративного управління. Такі дві структури вступають у складну систему взаємодій. Однак спільнота, породивши вертикальну ієрархію держави, намагається подолати власну внутрішню ієрархію. Генеза та демократизація мислення олюднює, демократизує і суспільну поведінку. Суспільство поступово усвідомлює невідповідність самій демократичній ідеї принципів вертикальної ієрархії. Високорозвинені спільноти активно захищають слабку ланку, максимально нівелюючи вертикальну диференціацію. Справжня демократія переборює та відкидає сама себе, оскільки перетворюється з влади більшості у владу, що першочергово захищає права меншості.

Первинна, доцивілізаційна система ієрархії відтворюється і в навчальному закладі. Як даність існує колектив класу чи групи, який живе за власними внутрішніми законами, що відображають етологічні конституанти. Відносно випадковий принцип формування групи впливає на взаємини в колективі (в основному однолітки з одного мікрорайону). У профтехучилищах і в студентських колективах ситуація інша. Там рівень випадковості створеного колективу значно менший, оскільки суттєву роль відіграє свідомий вибір майбутньої професії. Навчальна група (клас) існує у динамічній взаємодії з іншими групами навчального

закладу, середовищем мікрорайону, загальними структурами громадянського суспільства у державі, т. зв. «підписками» – кримінальним середовищем населеного пункту, субкультурами, які відображають загальноцивілізаційні тенденції суспільного розвитку.

Ця етологічна конституанта взаємодіє зі зовнішньою для неї структурою вчителів навчального закладу – вчителями-предметниками, майстрами виробничого навчання, класним керівником, куратором групи, адміністрацією навчального закладу, іншими структурними складовими Міністерства освіти, які спрямовують та контролюють навчально-виховний процес. Також необхідно врахувати і позапедагогічні державні інституції, що впливають на навчання та виховання (правоохоронні органи, ЗМІ).

Третя складова взаємодії – це батьки, які посвоєму (часто непередбачувано) впливають на становлення етичних принципів суспільства.

Дитячий колектив формується під впливом певних чинників.

Необхідно підкреслити, що зовнішні чинники впливу на формування та існування мікрогрупи класу чи навчальної групи можуть дещо змінити траєкторію її екзистенції, однак не скасовують базові принципи побудови внутрішньої суспільної організації. Діти, які створюють внутрішню структуру групи, підпорядковуються не усвідомленим законам людської взаємодії, а іманентним (незалежним від усвідомленого вольового акту) закономірностям структурування мікрогруп. Тут важливим є таке зауваження: діти не мають достатнього соціального досвіду, вони не обтяжені високими принципами суспільної моралі, тому діють відповідно до логіки природних інстинктів, що мало відрізняються від закономірностей тваринного (звірячого) світу. Яскравою педагогічною ілюстрацією можуть стати події класичного роману Вільяма Голдінга «Володар мух» (The Lord of the Flies) [5], в якому конфлікт між двома особами, які претендують на статус Альфи, призводить до озвіріння дитячої громади, що опинилася на безлюдному острові.

Природні інстинкти дитини змушують її шукати і знаходити місце в суспільній ієрархії. Такий пошук обов'язково буде супроводжуватися конфліктами за більш високе місце у суспільстві, за статус, що має наблизити до Альфи або й стати Альфою. Усвідомлений кар'єрний «рух угору» не притаманний усім. Тому частина колективу може відмовлятися від пошуків власного місця у структурі. Представники цієї частини соціальної групи залишаються осторонь від такої боротьби, їх не цікавлять взаємини з іншими. Таке спостереження особливо важливе, оскільки йдеться про навчальну групу або клас, завданням яких є не пошуки комунікацій, а забезпечення максимального рівня компетентностей. Отже, людина має право сконцентруватися на навчанні, а не на пробиванні та захисті місця у соціальній структурі. І ще одне зауваження: учнівська група не обов'язково формує чітко налагоджену вертикаль взаємодій. Колектив може і не мати визначеного керівника – Альфу, може розпадатися



на окремі концентри зі своїми фокусами тяжіння, своєрідні групи інтересів, що не взаємодіють у позааудиторній діяльності. Така локусна, поліцентрична структура колективу значною мірою зменшує наднормовий тиск тотального Альфи, надає колективу набагато більший потенціал демократичності.

Діти, за загальним правилом, не є цілком дієздатними та, відповідно, правоздатними. Отже, за визначенням, по-перше, діти не здатні цілком відповідати за власні дії чи бездіяльність, а, по-друге, вони не можуть цього робити, оскільки закономірності суспільного розвитку в їхньому моральному контексті ще ними не опановані. Недорозвиненість запозичених від традицій та високого рівня соціального досвіду дорослих моральних настанов може перетворити молодіжний колектив на «зграю озвірілих маніяків», які будуть нищити тих, хто відмовляється підпорядковуватися абсолютній владі Альфи, безжально цькувати тих, хто не може відповісти на мобінг і не має відповідного особистого статусу у груповій ієрархії.

Так само, як не обов'язкова у колективі наявність узагальнюючого, тотального Альфи, так і наявність абсолютного периферійного Омеги не є узагальнюючою нормою. Поліцентричність групи передбачає її поліпериферійність і в групі з декількома відокремленими Альфами, а також декількома відокремленими Омегами.

Зазвичай Омега виступає об'єктом цькування. Існує відокремлена галузь наукового знання – віктимологія, що вивчає провокування агресії такими Омегами. Вважається, що жертва насильства провокує агресію по відношенню до себе. Це ні за яких обставин не означає, що жертва несе певну частину провини за агресію щодо неї, перейнявши на себе частину провини з агресора. У контексті психічного та фізичного насильства у навчальному закладі дитина – жертва такого насильства – стає жертвою природного ставлення структури малої групи, реалізації своєрідного деструктивного «інстинкту» агресії. Безумовно, певна частина жертв цькування своєю поведінкою провокує агресора. Проте потрібно зауважити, що це, по-перше, не знімає відповідальності з агресора, а, по-друге, вимагає активних дій з боку вчителів, правоохоронних органів та громадськості. Такі відповідні педагогічні дії мають бути спрямовані на постійний захист конкретних жертв насильства, а також на уникнення самих ситуацій.

При цьому потрібно визначити, що частина жертв мобінгу не провокує насильства щодо себе. Діти стають жертвами неспровокованої агресії або ж ця агресія спровокована чинниками, незалежними від дій особи. Остання теза вимагає короткого пояснення. Жертва мобінгу може привертати до себе надмірну увагу:

- красива дівчина викликає заздрість у менш гарних дівчат, а цютлива і скромна – агресію у своїх, непереобтяжених мораллю, ровесниць;
- відмінник змушує не таких розумних однолітків гнітати «зарозумілого ботана»;
- хлопець зі скрипкою викликає неспровоковану агресію однолітків, які неспроможні оволодіти трьома «блатними» акордами на гітарі.

У наведених прикладах йдеться про соціальну конкуренцію, що ґрунтується на теорії природного відбору Ч. Дарвіна, коли сірість намагається придушити все, що виривається зі стандартизованої маси і тому стає більш привабливим та успішним. Свого часу Чарльз Сайкс сказав (висловлювання часто некоректно приписують Біллу Гейтсу чи Курту Воннегуту): «Be nice to nerds. You may end up working for them. We all could», – що означає «Не ображай слабких. Настане мить і ти будеш працювати на одного з них. У принципі, ми всі будемо на них працювати» [6].

Необхідно також зазначити, що сам Альфа майже ніколи не принижує особисто Омегу. Для цього існують спеціально організовані Бети, Гамми та Дельти, які зобов'язані довести відданість своєму ватажку, та продемонструвати колективну (групову) силу, доводячи, що їхнє місце у груповій ієрархії належить їм справедливо.

Як вже зазначалось, мобінг є небажаним атрибутом самоорганізації у будь-якій групі. Така самоорганізація реалізує помилкову, хибну траєкторію соціалізації особистості. Усвідомлення самоцінності кожної особистості, рівність усіх перед законом і демократичність суспільних відносин є результатом надбання розвитку цивілізації. Це не дарується як природний інстинкт, як відповідність закономірностям розвитку, як збіг філогенезу з онтогенезом. Розвиток дитячого колективу як саморозвиток, підпорядковано природовідповідним законам конкуренції, що не співпадають із соціальною генезою здобутків демократичної спільноти.

Повернувшись до генеральної дефініції, необхідно звернути увагу, що слово «тот» означає не лише «натовп», але й «банда», «мафія», «чернь», «шайка». Інакше кажучи, мобінг – це агресія організованої групи людей, яка за визначенням містить негативну конотацію. Мобінг – завжди організована, продумана та досить довготривала агресія. Необхідно підкреслити, що мобінг завжди є знущанням над особистістю, однак маргінали, які його чинять, переконані, що вони діють правильно і не знущаються з однолітка, а навчають його правильно жити або намагаються вижити з колективу того, хто не вмів жити за усталеними традиціями. Така агресивна поведінка є не лише проявом агресивного садистичного комплексу, але й спробою налагодити комунікації в колективі, створити команду або банду, яка живе за власними законами. Показовим у цьому є т. зв. «цук». Це подібна до сучасної дієвщини псевдотрадиція в російських дореволюційних кадетських навчальних закладах, де старші кадети «цукали» молодших першорічок. «Цукати» – постійно змушувати повторювати вправи муштри, чистити взуття та однострої, заправляти ліжка. Не всі «молоді» витримували «цук» і в літературі часто описано непоодинокі випадки самогубств з цієї причини [7].

Мобінг легко розпочати, але складно спинити. Досвідчений, висококваліфікований вчитель не допустить мобінгу, не дозволяючи створення іншого центру сили в учнівському колективі. Суб'єктивна точка зору автора полягає в тому, що у навчальному



закладі має бути реалізовано демократичну єдиноначальність. Іншими словами, самоврядування має бути обов'язково школою демократії, сутність якої не всі учні можуть зрозуміти за згаданої недостатності соціального досвіду.

Демократія – це не просто передача повноти влади дітям, а насамперед передача демократичного соціального досвіду дорослих, учителів і батьків. Мобінг виникає там і тоді, де і коли учнівська молодь залишена вчителями безконтрольно. Якщо вчитель не вчить учнів розрізняти погане і добре, якщо він не захищає зневажених і знедолених, тоді можуть виникати ситуації нехтування правами і свободами тих, хто не може постояти за себе. Наслідком цього є виникнення дідівщини в армії – обмежений простір армійського підрозділу не контролюється громадськістю, а офіцери-вихователі обтяжені не виховною діяльністю.

Мобінг можна і необхідно попереджати, запобігати його виникненню. Такий підхід для вирішення проблеми набагато кращий, ніж потім шукати педагогічні прийоми для знищення мобінгу. Вчитель має запобігти та не дати розвинутися стихійному, неконтрольованому «самоврядуванню». Правильно організоване самоврядування враховує і керується демократичною логікою розвитку суспільства. Процедура підготовки і проведення чесних виборів, що містить складну, обтяжливу за часом і педагогічними зусиллями, спільну діяльність вчителя, батьків та учнів, дає реальну основу для сподівання щодо уникнення більшої частини проблем взаємин в учнівському колективі. Альфа, якого обирають лідером самоврядування, по-перше, відчуває залежність від колективу, по-друге, він стає лідером не за рахунок переваги фізичної сили, а завдяки демократичній процедурі, що має породити переконання у превалюванні сили розуму над фізичним насильством. Вибори, якщо вони здійснюються коректно та чесно, завжди є запорукою того, що буде обрано достойну людину, хоча педагогічний досвід підтверджує, що так буває не завжди. Більше того, вибори практично завжди призводять до певних конфліктів у колективі, які необхідно вчасно вирішити.

Якщо обирають не справжнього лідера-Альфу, обраного потрібно підтримати, щоб він став справжнім лідером і взяв на себе організацію спільноти. Насамперед необхідно організувати навчання лідерів. При цьому, в колективі потрібно уникати вертикальної диференціації, оскільки достатньо одного Альфи. Лідер зобов'язаний силою авторитету захистити тих чи того, хто потерпає від несправедливості. За умови підтримки з боку батьків, тут необхідно мати організаторські зусилля двох партнерів-управлінців: лідера і вчителя.

Дещо інша ситуація, коли має місце факт несправедливості. Змінити таку ситуацію досить складно, насамперед тому, що діти (і ті, хто завдає морального болю, і ті, хто є жертвами) не доводять до відома дорослих про факти мобінгу. Дитяче середовище певною мірою успадкувало та відтворює фальшиву традицію кримінального світу – скаржитися дорослим, батькам чи вчителям, тим більше, правоохоронцям є

«стукачеством», що вважається підлістю. Жертва повинна самостійно впоратися з кривдником, піднімаючись, таким чином, від Омеги вище за статусом або терпіти образи, залишаючись т. зв. «терпилою», якого можна ображати, відбирати особисті речі, бруднити одяг. У такому випадку втручання дорослих має бути рішучим. Якщо проста, але рішуча розмова не допомагає розв'язати проблему, необхідним є втручання правового та педагогічного арсеналу (від загальних зборів колективу до залучення правоохоронних органів). При цьому кривдник не повинен вважати, що його залякують, оскільки переконавшись, що загрози дорослих не виходять за правові межі, почне знущатися над Омегою зі ще більшою витонченістю.

Таким чином, ганебна традиція мобінгу – знущення колективу над одним чи декількома слабкими членами групи – має місце там і тоді, де і коли вчитель не може сумлінно виконувати професійних обов'язків справжнього лідера колективу, поступається лідерськими правами неформальній груповій спільноті, дозволяє розростися стихійному, невпорядкованому і недемократичному самоврядуванню. Оскільки спільнота неповнолітніх не завжди усвідомлює та реалізовує демократичні принципи самоврядування, виникає ситуація нав'язування сфальшованих принципів управління спільнотою, що ґрунтуються на фізичному і моральному насильстві. Завдання вчителя полягає у тому, щоб передати дитячій спільноті власний досвід колективного демократичного управління, організувати дієве та ефективне демократичне самоврядування та за жодних обставин, не поступатись базовим принципом єдиноначальності.

Використані літературні джерела

1. *Herbert J. Freudemberger Staff Burn-Out* // Journal of Social Issues. Vol. 30, Issue 1, P. 159–165, Winter 1974.
2. *Хаггард Генри Райдер*. Копи царя Соломона. Прекрасная Маргарет [Текст] / Генри Райдер Хаггард. – М.: Детгиз. 1958. – (Серия: «Библиотека приключений»).
3. *Вагнер В. А.* Биологические основания сравнительной психологии. – Т. 2: Инстинкт и разум. – 2005. – 347 с.
4. *Зорина З. А., Полетаева И. М.* Основы этологии и генетики поведения [Текст] / З. А. Зорина, И. М. Полетаева. – М.: МГУ, 1999.
5. *Лоренц, Конрад*. Так называемое зло [Текст] / К. Лоренц; пер. А. И. Федоров, А. В. Гладких. – М.: Культурная революция, 2008. – 616 с.
6. *Голдинг Уильям*. Избранное: романы, притча; пер. с англ. [Текст] / У. Голдинг. – М.: ТЕРРА, 1996. – 464 с.
7. *Mikkelson, Barbara; Mikkelson, David P.* Some Rules Kids Won't Learn in School. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.snopes.com/politics/soapbox/schoolrules.asp#42xzmhGEFzf92mR.99>
8. *Квакин Андрей*. Клуб самоубийц // Новый Журнал: Литературно-художественный журнал русского Зарубежья. – 2003. – № 233. – [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nj/2003/233/kvak.html>